

-: રૂપરેખા :-

- 2.0 ઉદ્દેશ
- 2.1 પ્રસ્તાવના
- 2.2 સંસ્થાનો પરિચય (અર્થ, પ્રકારો)
- 2.3 સંસ્થાનું આર્થિક વિકાસમાં મહત્વ
- 2.4 સંસ્થાની મર્યાદાઓ
- 2.5 સારાંશ
- 2.6 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 2.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
  - ◆ સંદર્ભ વાચન
  - ◆ તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

2.0 ઉદ્દેશો

આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી તમે,

- જુદા જુદા પ્રકારની સંસ્થાઓને ઓળખી શકશો.
- સંસ્થાઓ અને આર્થિક વિકાસ વચ્ચેનો સંબંધ સમજાવી શકશો.
- સંસ્થાનું આર્થિક વિકાસમાં શું મહત્વ છે તેની ચર્ચા કરી શકશો.

2.1 પ્રસ્તાવના

વિદ્યાર્થી મિત્રો, જેમ જેમ તમે અર્થસાસ્ત્રનો વધુને વધુ પરિચય કેળવતાં થયાં હશો તેમ તેમ તમને આપણી આસપાસની દુનિયામાં, જુદાં જુદાં અર્થતંત્રોમાં કેટલીક ભિન્નતાઓ જોવા મળી હશે. જેમ કે, વિશ્વના દેશોના આર્થિક વિકાસનું સ્તર, તેની ઝડપ અને વિકાસનો દર જુદો જુદો હોય છે. કેટલાંક અર્થતંત્રો ઉદ્યોગ પ્રધાન હોય છે તે કેટલાંક કૃષિ પ્રધાન વળી કૃષિ પ્રધાન અર્થતંત્રોમાં પણ ભિન્નતા જોવા મળે છે. જેમ કે, ભારત, ચીન, કેનેડા વગેરે દેશો કૃષિ પ્રધાન અર્થતંત્રો હોવા છતાં જે તે રાષ્ટ્રની કુલ આવકમાં કૃષિક્ષેત્રમાંથી મળતી આવકનો ફાળો જુદો જુદો હોય છે ! આવી જ ભિન્નતા વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચે પણ જોવા મળે છે. એક સરખું શિક્ષણ મેળવેલ વ્યક્તિની આવક કે તેમનાં જીવનની ગુણવત્તા જુદીજુદી હોય છે !

આવી ભિન્નતા આપણી જેમ જ ઘણા અન્ય અર્થશાસ્ત્રીઓનાં મનમાં પણ પ્રશ્નો ઊભા કરતી આવી છે. અર્થશાસ્ત્રીઓ દ્વારા જુદાં જુદાં પાસાંઓના કરવામાં આવેલ અભ્યાસને આધારે એવાં તારણો નીકળે છે કે વિકાસનો તબાક્કો, વિકાસનો દર, રાષ્ટ્રની આવક, આવકની વહેંચણી વગેરેને કેટલાંયે જુદાંજુદાં પરિબલો અસર કરે છે, તેથી જ લગભગ સમાન પ્રકારની આર્થિક

પદ્ધતિ ધરાવતા દેશોમાં પણ વિકાસનું સ્તર અને વિકાસનો દર અલગ હોઈ શકે છે. કારણ કે આ દેશોમાં અન્ય સંસ્થાકીય પરિબલોની ભિન્નતા છે તેથી વિકાસની સ્થિતિ પણ જુદીજુદી હોય છે. જો આર્થિક વિકાસનો દર વધારવો હોય અને સમાજનાં આર્થિક જીવનની ગુણવત્તા સુધારવી હોય તો આ અસરકર્તા સંસ્થાઓ ઓળખીને તેમાં ફેરફાર કરવાથી વિકાસનો ઊંચો દર સાધી શકાય છે, અથવા તો વિકાસના રસ્તામાં આવતા અવરોધોને દૂર કરી શકાય છે.

સંસ્થાઓ વિકાસને પોષક પણ હોય છે અને અવરોધક પણ હોય છે. સરકાર કે આયોજકોએ પણ આ પ્રકારે સંસ્થાઓનો અભ્યાસ કરવાનો થતો હોય છે.

આ એકમમાં આપણે સંસ્થાઓ એટલે શું ? તે કેવી રીતે અર્થતંત્ર ઉપર અસર કરે છે ? સંસ્થાઓનું મહત્ત્વ શું છે ? વગેરે પ્રશ્નોનો અભ્યાસ કરીશું.

2.2 સંસ્થાનો પરિચય

2.2.1 સંસ્થાનો અર્થ :

સંસ્થાઓ અંગેનો અભ્યાસ વિશ્વમાં વીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધથી થયો હોય તેવું જણાય છે. આ પહેલાં સંસ્થાઓનો અભ્યાસ નથી થયો તેમ નહિ પણ અર્થશાસ્ત્રીઓએ આ રીતે અલગથી તેની અસરો નોંધી અને અભ્યાસ શરૂ કર્યો તે ગાળો વીસમી સદીનો ઉત્તરાર્ધ કહી શકાય. W. A. Lewis, A. K. Cairn Cross, Douglass North, Simon Johnson, James A. Robinson, Acemogly જેવા અભ્યાસુઓનાં નામ સંસ્થાઓ અને અર્થતંત્ર વચ્ચેના સંબંધો, અસરો વગેરેના અભ્યાસ સાથે જોડાયેલાં જોવા મળે છે.

ડગ્લાસ નોર્થ (1990) દ્વારા અપાયેલી વ્યાખ્યા અનુસાર “Institutions are the rules of games in a society, or, more formally are the humanly devised Constraints that shape human interaction.”

અન્ય એક વ્યાખ્યા પ્રમાણે “Institution is a way of thought or action of some prevalence and permanence, which is embedded in the habits of a group or the customs of the people.”

E. S. Borgardus : “A social Institution is a structure of society that is organised to meet the Needs of people mainly through well established procedures.”

C. H. Cooley : “An Institution is a Complex Integrated organisation of collective behaviour established in the social heritage and meeting some persistent need of want.”

Fitcher : “A relatively Permanent structure of social Patterns role and relations that people enact in certain sanctioned and unified ways for the purpose of Satisfying basic social needs.”

Prof Elwood : “An Institution means the way of rituals of living mutually which are established, accepted and arranged by the Force of Community.”

Acemoglu Daren અને James Robinson ના જણાવ્યા અનુસાર

જુદાજુદા અર્થતંત્રોના વિકાસ અને સમૃદ્ધિમાં ભિન્નતાનું કારણ આર્થિક સંસ્થાઓમાં રહેલી ભિન્નતા છે. તેમના મત અનુસાર “Economic Institution are collective choices that the outcomes of a political process. The economic Institution of a society depend on the Nature of political power in the society.”

સંસ્થા અંગે જુદાજુદા અર્થશાસ્ત્રીઓએ આપેલી વ્યાખ્યાઓને આધારે આપણે એક સર્વગ્રાહી વ્યાખ્યા આ રીતે આપી શકીએ ; “સંસ્થા એ માનવસર્જિત નિયમોનું એવું બંધારણ છે કે જે નિશ્ચિત લક્ષ્યાંકો અને જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટે તે સંસ્થાના સભ્યો માટે પરસ્પરનું સામૂહિક વર્તન નક્કી કરે છે. સંસ્થાનું બંધારણ અને માળખું મોટાભાગે પરંપરાગત અને પરિવર્તનશીલ હોય છે.”

ઉપર આપેલી જુદીજુદી વ્યાખ્યાઓ આપણે જોઈએ તો તેમાંથી સંસ્થાનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે તારવી શકીએ.

- i) સંસ્થા સહેતુક હોય છે એટલે કે દરેક સંસ્થાને તેના સ્પષ્ટ હેતુઓ અને લક્ષ્યો હોય છે. જે તેની સામાજિક જરૂરિયાતોના સંદર્ભમાં નક્કી કરાયેલા હોય છે.
- ii) આ સંસ્થાઓ સામાન્ય રીતે સ્થાયી માળખું/બંધારણ ધરાવે છે.
- iii) આ સંસ્થાઓ પરંપરાગત રહેવાનું અને પરંપરાઓ ટકાવવાનું વલણ ધરાવે છે.
- iv) દરેક સંસ્થાનાં કેટલાંક મૂલ્યો હોય છે, જે આચારસંહિતા બની જાય છે.
- v) સંસ્થા એ સંકલિત કરેલું માળખું છે અને તે એક એકમ તરીકે કાર્ય કરે છે.
- vi) દરેક સંસ્થા કોઈને કોઈ સમાજ સાથે જોડાયેલી હોય છે અને તે સમાજના કેટલાક અધિકારો મેળવે છે.

આમ, આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે સંસ્થાનું અસ્તિત્વ સમાજ સાથે જોડાયેલું હોય છે. વિશ્વ બેંકનાં વર્કિંગ પેપરમાં જણાવ્યા અનુસાર આર્થિક સંસ્થાઓ રાજકીય સંસ્થાનાં સ્વરૂપ ઉપર આધારિત છે. જો કે રાજ્યતંત્ર હોય કે અર્થતંત્ર એ પોતે જ મૂળભૂત રીતે સામાજિક વ્યવસ્થાતંત્રનો એક ભાગ છે. આમ તે બધી સંસ્થાઓ પરસ્પરને અસર કરતી હોય તે સ્વાભાવિક પણે જ સમજી શકાય છે.

અહીં એક બાબત જો કે વિચારવી રહી કે સમાજ પરિવર્તનશીલ છે. કેટલાંક પરિવર્તનો સરળતાથી અને સતત થયા કરતાં હોય છે જ્યારે કેટલાંક લાંબા ગાળે અને ક્રાંતિકારી ઘટનાઓ પછી થાય છે. આથી સંસ્થા અને આર્થિક સંસ્થાઓ તેને અનુલક્ષીને પરિવર્તનક્ષમ અને પરિવર્તનશીલ હોય તે સમજી શકાય.

2.2.2 સંસ્થાના પ્રકારો :

સંસ્થા એટલે શું ? તે સમજતી વખતે આપણે જોયું કે સંસ્થા એ સમાજે

નક્કી કરેલા નિયમોનો સમૂહ છે જે કોઈ નિશ્ચિત હેતુ થી અસ્તિત્વમાં આવેલું સંગઠન છે. આમ સમાજના જુદાજુદા હેતુઓને આધારે સંસ્થાઓ પણ જુદીજુદી હોય છે. સમાજની દરેક વ્યક્તિ તેની વિચારધારા, અનુભવો, લક્ષ્યો વગેરેના સંદર્ભે કોઈને કોઈ સંસ્થા સાથે સક્રિય કે નિષ્ક્રિય રીતે ચોક્કસપણે જોડાયેલી હોય છે. સંસ્થાના નિયમો વ્યક્તિનાં વર્તન અને નિર્ણયપ્રક્રિયા ઉપર અસર કરે છે. તેવી જ રીતે વ્યક્તિ અને વ્યક્તિના સમૂહના અનુભવો તથા લક્ષ્યોમાં આવતાં પરિવર્તન સંસ્થાના નિયમોમાં બદલાવ માટે કારણ બને છે. વ્યક્તિ માટે બંધનકર્તા રહે છે. જુદાજુદા સમાજ અને સંસ્થાઓનાં અંતિમ લક્ષ્યો એક જ હોવા છતાં તે લક્ષ્ય પ્રાપ્તિના માર્ગો અને સાધનો જુદાંજુદાં હોઈ શકે છે. જેમ કે હિંદુ ધર્મસંસ્થામાં મૃતદેહને અગ્નિદાહ આપવામાં આવે છે તો મુસ્લિમ ધર્મ સંસ્થામાં પંચમહાભૂતમાં વિલીન કરવા માટે દફન કરવામાં આવે છે.

આપણો વિષય અર્થશાસ્ત્ર છે, આપણે તેનું ઉદાહરણ લઈએ તો આર્થિક વિકાસ માટેની જુદી જુદી પદ્ધતિઓ મૂડીવાદ, સમાજવાદ, મિશ્ર અર્થતંત્ર, ખેતીપ્રધાનતા, ઉદ્યોગપ્રધાનતા વગેરે જુદીજુદી સંસ્થાઓ જ છે, જે ભિન્ન વિચારસરણીને અંતે એક જ અંતિમ લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરે છે.

જુદા જુદા અભ્યાસોમાં સંસ્થાના મુખ્ય બે પ્રકારો બતાવવામાં આવેલા છે. (1) બિનઔપચારિક સંસ્થાઓ જેમાં સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો, ધાર્મિક રૂઢિઓ વગેરેને ગણાવી શકાય (2) ઔપચારિક સંસ્થાઓ એટલે ન્યાયતંત્ર, બેંકિંગ વ્યવસ્થા અને સંગઠિત નાણાંબજાર કે મૂડીબજાર, વેપાર કરારો, રાજકીય નાગરિક બંધારણ વગેરે સંસ્થાઓનું કાર્યક્ષેત્ર સ્થાનિક, જે તે સમાજ સ્તરનું, પ્રાદેશિક, રાષ્ટ્રીય કે આંતર રાષ્ટ્રીય પણ હોઈ શકે છે. જેમ કે કોઈ સંયુક્ત રાષ્ટ્રોના સંસ્થા વિશ્વસ્તરે કાર્ય કરે છે તો કોઈ દૂધ ઉત્પાદકોની સહકારી મંડળી તે ગ્રામ કે શહેર પૂરતી મર્યાદિત હોઈ શકે છે. રાજ્યસ્તરે હાઈકોર્ટનું અધિકાર ક્ષેત્ર જે તે રાજ્ય પૂરતું હોય છે પણ સુપ્રીમ કોર્ટ રાષ્ટ્રીય સ્તરનો વ્યાપ ધરાવે છે. ઔપચારિક સંસ્થાઓને નિશ્ચિત બંધારણ હોય છે તેના નિયમો સ્પષ્ટ જાહેર કરેલા હોય છે. તેની સ્થાપના નો સમય પણ સ્પષ્ટ હોય છે. દા.ત. આંતરરાષ્ટ્રીય નાણા ભંડોળ કે ભારતીય રિઝર્વ બેંક અથવા કોઈ NGO ની સ્થાપના ક્યારે થઈ તે જાણી શકાય છે. પરંતુ કોઈ સમાજમાં લગ્ન સમયે જાળવવાના થતા રિવાજોનું કોઈ લેખિત આધારમાળખું હોતું નથી. તે બિનઔપચારિક સંસ્થા છે. આપણે કેટલીક સંસ્થાઓનો ટૂંકો પરિચય મેળવીએ.

1) ધર્મ :

વિશ્વમાં જુદાજુદા ધર્મો પાળવામાં આવે છે. આ બધા ધર્મોનો મૂળ કે અંતિમ હેતુ તેના અનુયાયીઓનું શારીરિક, નૈતિક, સામૂહિક, માનસિક તથા આર્થિક જીવન ગુણવત્તા ભર્યું રહે તે જ હોય છે. તેમ છતાં તે બધાંની બાહ્ય પદ્ધતિઓ કે તે ધ્યેયો સુધી પહોંચવાનો માર્ગ જુદોજુદો હોય છે. સામાન્ય રીતે આપણો જન્મ થાય તે પહેલાં જ આપણો ધર્મ પરંપરાગત રીતે નક્કી

થયેલો જ હોય છે. તેમ છતાં કોઈ વ્યક્તિ ઈચ્છે તો તેને પસંદ પડેલી બાબતોને આધારે અન્ય ધર્મને અપનાવી શકે છે. તેમ કરવા માટે જુદાંજુદાં ધાર્મિક સંગઠનો પરસ્પર આદર અને સહકારની ભાવના રાખતાં હોય છે.

આ ઉપરાંત ધર્મ સંદર્ભે નિયમો, ધાર્મિક સંગઠનોનું બંધારણ વગેરે તેની આસપાસનાં પર્યાવરણનાં ઘટકો પ્રત્યેનો લોકોનો અભિગમ પણ કેળવે છે. જેમકે વૃક્ષની પૂજા અન્ય જીવો પ્રત્યેનો આદર વગેરે ટકાવે જીવનની વાતો શીખવે છે. તેવી જ રીતે દાનનો મહિમા કોઈપણ વ્યક્તિ ઉપર ફરજિયાતપણું લાદ્યા વગર આવકની પુનઃ વહેંચણી કરે છે, જે અસામાજિક પ્રવૃત્તિઓ અટકાવવામાં પણ કેટલેક અંશે મદદરૂપ થવાની સંભાવના છે.

2) જ્ઞાતિ પ્રથા :

ધર્મની જેમ જ કેટલાક સમાજોમાં જ્ઞાતિપ્રથા આપણે જોઈ શકીએ છીએ. વિદ્યાર્થી મિત્રો, તમે વિચારો ! - આ જ્ઞાતિઓ શું હોય છે અને શા માટે હોય છે ? જ્ઞાતિ પ્રથા સમાજના અમુક સમાન મૂલ્યો અને વિચાર ધારા ધરાવતાં લોકોનો સમૂહ હોય છે ? લગ્ન શિક્ષણ અંગેનું મહત્વ વેપાર માટે જોખમ ખેડવાનો સ્વભાવ વગેરે કેટલીક જ્ઞાતિઓ અને પ્રાદેશિક પ્રજાની ઓળખ સમાન બનતાં હોય છે. આધુનિક સમયમાં વિવિધ સમાજોનો સંપર્ક શિક્ષણ અને ટેકનોલોજીની સરળ પ્રાપ્તિ વગેરેને કારણે આ વિભાગો યુસ્ત નથી રહ્યા. હિંદુ ધર્મની ચાર આશ્રમની સંસ્થા બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ, વાન પ્રસ્થાશ્રમ અને સંન્યાસઆશ્રમ તેમજ પ્રાચીન વર્ણવ્યવસ્થા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર વગેરે આ પ્રકારની સંસ્થાઓનાં ઉદાહરણ છે, જે કેટલાક નિયમો, માનવીનું વર્તન વગેરે નક્કી કરે છે. આ પ્રાચીન વ્યવસ્થા યથાતથ આજે નથી જોવા મળતી તો પણ બહોળા અર્થમાં આપણે એકસમાન વિચારધારા ધરાવનાર લોકોનાં સંગઠનને આપણી આસપાસ જોઈએ જ છીએ.

3) આર્થિક પદ્ધતિ :

આર્થિક પદ્ધતિ એ આર્થિક હેતુ સિદ્ધ કરવા માટેની ક્રિયા અને પ્રક્રિયાઓનો સમૂહ છે. તમે જાણો છો તેમ વિશ્વમાં મૂડીવાદી, સમાજવાદી તથા મિશ્ર અર્થતંત્ર એ મુખ્ય આર્થિક પદ્ધતિઓ છે જેમાં આર્થિક વિકાસનું ધ્યેય તો બધાં માટે એક જ છે, પણ રસ્તાઓ જુદાજુદા છે. મૂડીવાદી પદ્ધતિમાં બચત, રોકાણ, યંત્રો, શિક્ષણ, તાલીમ વગેરેનું મહત્વ છે અને તેના વિશે તેના માલિક સ્વતંત્ર રીતે નફાને ધ્યાનમાં રાખીને નિર્ણય લે છે. તો તેનાથી વિરુદ્ધ સમાજવાદી પદ્ધતિમાં ઉત્પાદનમાં આ બધાં જ સાધનોની માલિકી કોઈ એક વ્યક્તિની નથી હોતી પણ સમગ્ર સમાજની હોય છે અને તેના ઉપયોગમાં સમગ્ર સમાજનું હિત સર્વોપરી હોય છે. ઉત્પાદનમાં શ્રમસાધનોને મહત્વ અપાય છે. મિશ્ર અર્થતંત્ર એ સમાજવાદી અને મૂડીવાદી પદ્ધતિઓનું

મિશ્રણ છે. તેમાં સરકારનો હસ્તક્ષેપ, પ્રજાની સ્વતંત્રતા વગેરેનું વધતું ઓછું મહત્વ દરેક આર્થિક સામાજિક ધ્યેયો બાબતે હોય છે તેવી જ રીતે ઉત્પાદન પદ્ધતિ કઈ અપનાવવી તેમાં પણ મત ભિન્નતા હોઈ શકે છે. ઉત્પાદન પ્રક્રિયામાં મૂડીને, યંત્રોને વધારે ઉપયોગમાં લેવાય તો તે મૂડી પ્રધાન ઉત્પાદન પદ્ધતિ કહેવાય છે જે વ્યક્તિ સમૂહ જે પ્રકારની વિચારધારાને મહત્વ આપે તેની સાથે તે જોડાય છે.

4) રાજકીય સંગઠનો :

રાજકીય સંગઠનોનું નિર્માણ તેઓની મૂળભૂત વિચારધારાને આધારે થાય છે. આધુનિક સમયમાં લોકશાહી પદ્ધતિ પ્રભુત્વ ધરાવતી હોવાથી પ્રજાના જ પ્રતિનિધિઓ પ્રજાનાં જીવનની ગુણવત્તા સુધારવા માટે ભિન્ન વિચારધારા ધરાવતા હોઈ શકે છે અને તેના આધારે જુદાંજુદાં રાજકીય સંગઠનો રચાય છે. એકસમાન વિચારધારા ધરાવતાં લોકો તેના સભ્યો બને છે.

5) સામાજિક સંસ્થાઓ :

આ પ્રકારની સંસ્થાઓ કોઈ વિશેષ હેતુ સાથે અસ્તિત્વમાં આવેલી હોય છે. જેમ કે રોટરી ક્લબ, લાયન્સ ક્લબ, જ્ઞાતિમંડળો વગેરે આ સંસ્થાઓનું અસ્તિત્વ રાજકીય હેતુ સાથે જોડાયેલું નથી હોતું, જો કે સમય જતાં તે રાજકીય સંગઠનો ઉપર પ્રભાવ પાડી શકે છે. આધુનિક સમાજમાં NGO બિન સરકારી સંસ્થાઓ પણ એક સારું ઉદાહરણ છે.

6) મજૂર સંગઠનો :

ઔદ્યોગિક ક્રાંતિના સમયમાં મૂડી સાધનોને આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયામાં વધારે પડતું મહત્વ અપાયું અને શ્રામિકોની ઉપેક્ષા થઈ. તેની સામે જુદાંજુદાં શ્રમ સંગઠનો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં જે મજૂરોનાં હિતનું રક્ષણ કરવા અતિ સક્રિય હોય છે. પોતાના હિતો ના રક્ષણ માટે ઉદ્યોગપતિઓ, સમાન વ્યવસાય કરનારાં લોકો પણ તેમની સંસ્થાઓની રચના કરે છે, જે તેમના પોતાના સભ્યોનું વર્તન પણ નક્કી કરે છે. દા.ત. તબીબી વ્યવસાય કરતા ડોક્ટર્સનું સંગઠન સમાજને અને તેમનાં પોતાનાં જૂથને માટે પણ વ્યવહાર નક્કી કરે છે.

7) સહકારી મંડળીઓ :

સહકારી મંડળીઓ સ્થાપવાના તથા તેણે કાર્યકરવાના ખાસ નિયમો હોય છે. એકસમાન હેતુ ધરાવતાં લોકોનું સંગઠન સહકારી પ્રવૃત્તિ કરી શકે છે. જેમ કે દૂધ ઉત્પાદકોની સહકારી મંડળી, ખેડૂતોની સહકારી મંડળી, હાઉસિંગ કોઓપરેટીવ સોસાયટી, સહકારી બેંકો વગેરે કેટલીક જાણીતી સંસ્થાઓ છે.

8) વહીવટીતંત્ર :

સામાજિક અને પ્રજાકીય કાર્યો સુચારુ રીતે પાર પાડવા માટે કામો અને

જવાબદારીઓને જુદાજુદા વિભાગમાં વહેંચી દેવામાં આવે છે. જેમ કે ઊર્જા ઉત્પાદન અને વિતરણનો વિભાગ, પરિવહન અને સંચારનો વિભાગ, જાહેર બાંધકામનો વિભાગ, કાયદો અને વ્યવસ્થાનો વિભાગ વગેરે આ માટે પોલીસતંત્ર, ન્યાયતંત્ર, નગરપાલિકાઓ વગેરે સંસ્થાઓ તેમનું કાર્ય કરે છે.

9) બેંકિંગ / નાણાંસંસ્થાઓ :

સંગઠિત નાણાંસંસ્થાઓ લોકોની વ્યક્તિગત કે સામૂહિક નાણાંકીય જરૂરિયાતો પૂરી પાડે છે. ટૂંકાગાળાની સહાય, લાંબાગાળાની સહાય વગેરે માટેના નિયમો જુદાજુદા હોય છે. વળી ખાસ હેતુઓ માટે પણ નાણાં સંસ્થાઓનું અસ્તિત્વ હોય છે. જેમ કે કિસાનોને સહાય આપતી સંસ્થા, લઘુ ઉદ્યોગોને સહાય આપતી સંસ્થા શિક્ષણ માટે સહાય આપતી સંસ્થા વગેરે.

10) શિક્ષણતંત્ર :

શિક્ષણ માટેનું વ્યવસ્થાતંત્ર અતિ વિશાળ છે. અગાઉ જે જ્ઞાન પરંપરાગત બિન ઔપચારિક માળખામાં આપવામાં આવે છે. જેમ કે કૃષિ યુનિવર્સિટી, ડિઝાઈન ઈન્સ્ટીટ્યુટ, વ્યવસાય / ધંધાકીય સંચાલન વગેરે.

શિક્ષણ સંસ્થાઓ દ્વારા આપવામાં આવતું જ્ઞાન, પદ્ધતિ, ટેકનોલોજી, મૂલ્યાંકન પદ્ધતિ, વિદ્યાર્થીનું સ્થાન અને મહત્વ વગેરે બાબતો જે તે સમાજનાં લક્ષ્યો, ઈચ્છાઓ અને ઉપલબ્ધ સાધનો દ્વારા અસર પામે છે તથા તેના ઉપર અસર કરે છે.

2.3 સંસ્થાનું આર્થિક વિકાસમાં મહત્વ / અસરો

જો આપણે આર્થિક વિકાસમાં સંસ્થાઓનાં મહત્વની વાત કરીએ અથવા તો સંસ્થાઓની આર્થિક વિકાસ ઉપર શું અસર થાય છે તે બાબતનો અભ્યાસ કરીએ તો જણાય છે કે ઔપચારિક અને બિનઔપચારિક એ બંને પ્રકારની સંસ્થાઓ આર્થિક વિકાસ માટે વાતાવરણ ઊભું કરવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. જેમ કે અમુક ધર્મોમાં અમુક વ્યવસાયો કે આર્થિક પ્રવૃત્તિનો અસ્વીકાર કરવામાં આવે છે. લગ્નપ્રથા, પરિવારમાં બાળકોની સંસ્થા, સ્ત્રી-શિક્ષણ પ્રત્યેનો અભિગમ વગેરે સામાજિક મૂલ્યસંસ્થા ઉપર આધારિત છે અને આર્થિક નિર્ણયપ્રક્રિયા ઉપર અસર કરે છે તે તમે તૃતીય વર્ષના વિદ્યાર્થીઓ સારી રીતે સમજી જ શકશો અહીં આપણે આ અભ્યાસ કરવા માટે સંશોધકોએ કરેલા અન્ય અભ્યાસોની પણ મદદ લઈશું.

કોઈપણ દેશનું અર્થતંત્ર વિકાસ પામે તે માટે તેની પ્રજામાં વિકાસ માટેની ઈચ્છાશક્તિ હોવી જરૂરી છે. પ્રજાનાં વલણો નક્કી કરવામાં વિકાસ માટે સખત મહેનત કરવા માટે અને ઊંચું જીવનધોરણ પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવામાં સંસ્થાઓનો ઘણો જ મહત્વનો ફાળો હોય છે. જો સંસ્થાઓ સ્થિતિસ્થાપક હોય તો વિકાસને પોષક બને છે પણ તેનાથી ઊંધું જો સંસ્થાઓ જડ હોય અને વિકાસની પ્રક્રિયાને અવરોધતી હોય તો આર્થિક વિકાસ થઈ શકે નહિ. UN પણ આ બાબતને સમર્થન આપે છે કે અનુકૂળ વાતાવરણના અભાવે આર્થિક વિકાસ સંભવી શકતો નથી. A. K. કેર્ન કોમ કહે છે. “આર્થિક વિકાસ માત્ર આર્થિક પરિબળોની

હાજરીથી સંભવી શકતો નથી, વિકાસની ચાવી માનવીનું મન છે. અને તે સંસ્થાઓ છે જ્યાં માનવી તેના વિચારોની અભિવ્યક્તિ કરે છે. એટલે જ માત્ર બચતો હોવી જરૂરી નથી, તેનાં રોકાણ માટેની વૃત્તિ, રોકાણની તકો અને જોખમ લેવાની વૃત્તિ પણ જરૂર છે. એટલે જ માત્ર માનવીનું શિક્ષિત હોવું જરૂરી નથી, માનવીમાં નવા વિચારો અમલમાં મૂકવાની સ્વતંત્રતા પણ જરૂરી છે. એટલે જ માત્ર કુદરતી સંપત્તિનું હોવું પૂરતું નથી, તેના ઉપયોગ પ્રત્યેનું વલણ પણ જરૂરી છે” ઉપરની ચર્ચા ઉપરથી આપણે સંસ્થાની આર્થિક વિકાસ ઉપરની અસરો / મહત્વ માટે નીચે પ્રમાણેના મુદ્દાઓ તારવી શકાય.

i) સંસ્થાઓ લોકોના અભિગમનું ઘડતર કરે છે :

સમાજની માન્યતાઓ અને સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો વિકાસ માટે પ્રોત્સાહક કે અવરોધક બને છે. જેમ કે, જો બચત, મૂડી સંગ્રહ વગેરેને અસામાજિક માનવામાં આવતાં હોય તો સમાજમાં લોકો બચત કરવાનું, વધુ આવક મેળવવાનું પસંદ કરશે નહિ. તેવી જ રીતે શારીરિક શ્રમ કરનાર લોકો નિમ્ન વર્ગના માનવામાં આવે તો મોટા ભાગે લોકો White Collar જોબ જ પસંદ કરશે !

પ્રજાનો શિક્ષણ, વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી પ્રત્યેનો અભિગમ પણ તે જે સંસ્થા સાથે જોડાયેલો છે તેની વિચારધારા ઉપર આધારિત છે.

ii) સંસ્થા શ્રમની ઉત્પાદકતામાં વધારો કરે છે :

શ્રમની ઉત્પાદકતા માટે શ્રમની ગુણવત્તા જરૂરી છે. શિક્ષણ સંસ્થાઓ, તબીબી સુવિધાઓ તથા જે તે વ્યક્તિનો કામ કરવા માટેનો અભિગમ શ્રમની ગુણવત્તા અને તે રીતે ઉત્પાદકતા નક્કી કરે છે. વળી ઉપલબ્ધ વાતાવરણ જેમ કે પરિવહન અને સંચાર સુવિધાઓ, મજબૂત આધારમાળખું વગેરે શ્રમિકની કાર્યક્ષમતામાં વધારો કરે છે.

iii) ઉત્પાદન સાધનોને ગતિશીલ કરવાં :

સાધનોને ગતિશીલ કરવાં એટલે સ્થુળ અર્થમાં તેને એકથી બીજી જગ્યાએ લઈ જવાં સૂક્ષ્મ અર્થમાં અને આર્થિક વિકાસના સંદર્ભમાં જોઈએ તો સુષુપ્ત સાધનોને યોગ્ય વાતાવરણ પૂરું પાડીને આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયામાં લગાવી શકાય છે પરિવહન અને સંચાર વ્યવસ્થા પૂરાં પાડીને, બેંકો દ્વારા નાણાંકીય મૂડીસાધનો પૂરાં પાડીને, ન્યાયતંત્ર દ્વારા અધિકારોનું રક્ષણ કરીને, કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવીને, સરહદો ઉપર શાંતિ સ્થાપીને ઉત્પાદનનાં સાધનોને પ્રોત્સાહક એવું વાતાવરણ નિર્માણ કરી શકાય છે.

iv) સંસ્થાઓ માહિતી મેળવવામાં અને માહિતીનો ખર્ચ ઘટાડવામાં મદદરૂપ થાય છે. આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ માટે માહિતીનું હોવું અત્યંત જરૂરી છે જેમ કે રોકાણ માટે કોની બચત મેળવી શકાય છે ? રોજગાર ક્યાંથી મળે તેમ છે ? કાચો માલ કે તૈયાર માલનું બજાર ક્યાં છે ? વગેરે માહિતીઓ માટે બેંક, રોજગાર વિનિમય કચેરીઓ, સમૂહ માધ્યમો તેમ જ અન્ય સરકારી અને બિનસહકારી સંસ્થાઓ દ્વારા અતિ નજીવા ખર્ચે માહિતી પૂરી પાડવામાં આવે છે, જે આર્થિક પ્રક્રિયામાં કુલ ખર્ચમાં ઘટાડો લાવે છે.

v) કાયદો અને વ્યવસ્થાની જાળવણી અધિકારોનું રક્ષણ :

સંપત્તિના માલિકો, રોકાણકારો, ગ્રાહકો, ઉત્પાદકો અને વિકેતાઓ વગેરેના હક્કોનું

રક્ષણ ન્યાયતંત્ર દ્વારા કરવામાં આવે છે. સમાજમાં કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવા માટે પોલીસતંત્ર, સરહદોનાં રક્ષણ માટેની વ્યવસ્થા વગેરે માટે કાર્યરત સંસ્થા આર્થિક પ્રવૃત્તિ સરળ અને સુરક્ષિત બનાવે છે.

vi) આવકની પુનઃ વહેંચણી કરે છે :

વિકાસને પ્રોત્સાહક બને તે રીતે આવકની વહેંચણી અર્થતંત્રના જુદાજુદા વિભાગો વચ્ચે થયેલી હોવી જોઈએ. લાંબાગાળાના ટકાઉ વિકાસ માટે નિમ્ન વર્ગ અને મધ્યમ વર્ગની તરફેણમાં આવકની વહેંચણી થવી જોઈએ, તો ટૂંકાગાળામાં લાભ મળી શકે તે માટે મોટા પાયા પર રોકાણ અને તે માટે બચતો મેળવવા માટે ઊંચી આવક ધરાવતા વર્ગની તરફેણમાં આવકની વહેંચણી હોવી જોઈએ લાંબા કે ટૂંકાગાળાના વિકાસના આ અભિગમો અર્થતંત્રમાં જુદાજુદા સમયે જુદાજુદા હોઈ શકે છે જે તે સમયની જરૂરિયાત અનુસાર કરવેરાના દરો, વ્યાજના દરો સબસિડી વગેરે અંગે નિર્ણયો કરીને આવકની પુનઃ વહેંચણી કરી શકાય છે. આ માટે સહકારનો નાણાં વિભાગ રિઝર્વ બેંક, કરવેરા વિભાગ વગેરે સંસ્થાઓ તેમનું કાર્ય કરે છે.

vii) વિકાસની તકો (સમાન તકો) ઉપલબ્ધ કરાવે છે :

વિદ્યાર્થી મિત્રો ધારો કે સરકારનું અસ્તિત્વ ન હોયા આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં સરકારનો હસ્તક્ષેપ ન હોય તો મફત શિક્ષણ મફત તબીબી સારવાર, કરવેરામાં છૂટછાટ વગેરે મળી શકે નહિ અને અમુક જ વિસ્તાર કે વ્યક્તિનો વિકાસ થાય બાકીના અવિકસિત જ રહી જાય ! આમ અર્થતંત્રનાં બધાં ક્ષેત્રોનો અને સમાજનાં બધાં લોકોનો વિકાસ થઈ શકે તે માટે વિકાસની સમાન તકો સરકાર દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવે છે. મુક્ત બજારતંત્ર આ પ્રકારનું વાતાવરણ સર્જી શકતું નથી.

vii) ભ્રષ્ટાચાર પર અંકુશ :

ન્યાયતંત્ર પોલીસતંત્ર વગેરે જાહેર હિતોનું રક્ષણ કરે છે અને અસામાજિક પ્રવૃત્તિઓ પર અંકુશ મૂકે છે ઉત્પાદન સાધનો તેમજ અન્ય જરૂરી વસ્તુઓ / સેવાઓની સરળ અને સમાન પ્રાપ્તિ થવાથી કાળાબજાર, સંગ્રહખોરી, લાંચરુશવત વગેરે જેવી અનૈતિક પ્રવૃત્તિઓ અટકે છે.

viii) વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીનો વિકાસ :

વિકાસ માટે નવાં સંશોધનો થવાં જરૂરી છે વૈજ્ઞાનિક સંશોધન એ કોઈ એક વ્યક્તિની ક્ષમતા બહારની વાત છે તેના માટે જરૂરી મોટા પાયા પરનું મૂડીરોકાણ, કુશળ માનવબળ, નુકસાન સહન કરવાની ક્ષમતા વગેરેના આધારે સંશોધન સંસ્થાઓ જુદાંજુદાં ક્ષેત્રોમાં જેમ કે સામાજિક ભૌતિક વિજ્ઞાન, જીવ વિજ્ઞાન તેમજ અન્ય ક્ષેત્રોમાં સંશોધનનું કાર્ય કરે છે અને વિકાસને આગળ ધપાવે છે.

વિદ્યાર્થી મિત્રો આ સમગ્ર બાબતને આપણે આધુનિક પરિભાષામાં “Ease of Doing Business” માટેના વિશ્વબેંકના માપદંડોને આધારે પણ સમજી શકીએ. તમે વિચારી શકશો કે એક નવો વ્યવસાય, આર્થિક પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવા માટે સારી રીતે અને સરળતાથી શરૂ કરવા માટે કઈ અને કોઈ સ્થિતિનું હોવું જરૂરી છે ?

ix) આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે હિતોનું રક્ષણ :

વિશ્વ વેપાર સંગઠન જેવી સંસ્થાઓ વિશ્વના દેશો વચ્ચે થતા વેપારમાં કોઈ દેશનું કે સમસ્ત વિશ્વનું અહિત ન થાય તેનું ધ્યાન રાખે છે. આ પ્રકારની સંસ્થા માત્ર ભૌતિક જ નહીં પરંતુ બૌદ્ધિક સંપત્તિમાં અધિકારોનું પણ રક્ષણ કરે છે. વિશ્વ બેંક જેવી સંસ્થાઓ વિકાસશીલ દેશોના વિકાસ માટે કાર્યરત રહે છે.

- લઘુતમ બીજમૂડી
- આધુનિક ટેકનોલોજીથી સજ્જ ઉત્પાદન સાધનો
- જમીન/મકાન સંસાધન
- કુશળ, તાલીમ પામેલા, સ્વસ્થ શ્રમિકો
- કરવ્યવસ્થા
- પરિવહન અને સંચાર વ્યવસ્થા
- ઊર્જા, પાણી પુરવઠો જેવું આધાર માળખું
- રાજકીય શાંતિ અને સ્થિરતા
- નૈતિકતા અને પ્રમાણિકતા
- સુરક્ષિત સરહદો

તમે જોઈ શકશો કે ઉપરોક્ત નિર્દેશકો વાસ્તવમાં એ બધી જુદીજુદી સંસ્થાઓની ગુણવત્તા, સક્રિયતા અને અસરકારકતા જ સૂચવે છે જે આર્થિક વિકાસ માટે અનુકૂળ વાતાવરણ ઊભું કરે છે.

સંસ્થાનું અસ્તિત્વ, બંધારણ, સક્રિયતા, ગુણવત્તા વગેરે જેવાં અનેક પાસાંઓ આર્થિક વિકાસની દિશા અને ઝડપ નક્કી કરે છે. એટલે માત્ર સંસ્થાનું હોવું નહીં પણ સંસ્થા કઈ રીતે કાર્ય કરે છે તે પણ એટલું જ જરૂરી છે. કેટલાક નિર્દેશકોને આધારે આપણે સંસ્થાની આર્થિક વિકાસ ઉપર કેવી અસર થશે તે નક્કી કરી શકીએ. આ નિર્દેશકોની યાદી નીચે પ્રમાણે બનાવી શકાયાં.

- અભિવ્યક્તિ સ્વતંત્રતા અને જવાબદારી
- રાજકીય સ્થિરતા અને અહિંસા
- સરકારની અસરકારકતા
- નિયંત્રક વ્યવસ્થાતંત્રની ગુણવત્તા
- ન્યાયતંત્ર
- ભ્રષ્ટાચારનું નિયંત્રણ

2.4 સંસ્થાની મર્યાદાઓ

વિદ્યાર્થી મિત્રો ઉપર જોયા એ મુદ્દાઓ / નિર્દેશકો સંસ્થાની અસરકારકતા બતાવે છે. સંસ્થા એ સમાજ જીવનની સફળતા માટેનું એક બંધારણ છે ? જે માનવસર્જિત હોવાથી માનવપ્રકૃતિ માન્યતાઓ, જરૂરિયાતો વગેરે તેનાં બંધારણમાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. આ કારણોથી જ સંસ્થાઓ પૂર્ણરૂપે સફળ થતી હોય તેવું આપણે નથી જોતાં સંસ્થાની પણ કેટલીક મર્યાદાઓ છે. આ મર્યાદાઓ નીચે મુજબ ગણાવી શકાય.

i) સંસ્થાઓ જડ/અપરિવર્તનીય હોય છે.

સંસ્થાઓનું જે સમયે ઘડતર થયું હોય તે સમયની સ્થિતિ અને જરૂરિયાતો પ્રમાણે તેનું બંધારણ અને નિયમો હોય છે. અર્થશાસ્ત્ર એક ગતિશીલ સમાજવિજ્ઞાન છે. તેથી સંસ્થાઓ પણ સમય અનુસાર પરિવર્તનશીલ હોવી જોઈએ તેમ છતાં સંસ્થાઓનું માળખું તેના નિયમો વગેરે જો જડ હોય તો તે વિકાસને માટે બાધા જ બને છે. જેમ કે ન્યાયતંત્ર સંપત્તિના અધિકારોના સંદર્ભમાં સ્પષ્ટ અને આધુનિક ન હોય તો તે વિકાસને અવરોધે છે. સ્ત્રીઓને પૈતૃક સંપત્તિમાં સમાન અધિકાર કુદરતી સંપત્તિના માલિકી હક્કોની અસ્પષ્ટતા વગેરે પરિવર્તનશીલતાને લીધે સહાયક કે અવરોધક બની શકે છે.

જો કે બધી જ સંસ્થાઓ અપરિવર્તનીય નથી હોતી પણ તેમાં પરિવર્તન લાવવું મુશ્કેલ હોય છે કે ધીમું હોય છે. બેંકો દ્વારા અપાતાં ધિરાણ અંગેના નિયમો હોય કે ધાર્મિક નિયમો તે બધાંની અસરો તમે પણ વિચારી શકો છો જેમ કે કોઈ ઓફિસ હજુ પણ કોમ્પ્યુટરાઈઝ સિસ્ટમ ન અપનાવી હોય તો વિકાસ થઈ શકે નહિ.

ii) અપનાવવામાં આવતા સુધારાઓમાં ખામી :

સંસ્થાઓમાં અપનાવવામાં આવતા સુધારા પણ હંમેશાં અનુકૂળ હોય તેમ ન પણ બને સુધારાઓ માત્ર સમયસર હોવા જરૂરી નથી પરંતુ તે વિકાસાભિમુખ પણ હોય તે મહત્વનું છે. કરવ્યવસ્થા, ન્યાયતંત્ર પરિવહન તેમજ અન્ય જાહેર સામૂહિક સેવાઓમાં ઘણી વખત નાના મોટા ફેરફારો આપણે જોઈએ છીએ. તે સમાજના કેટલાક વર્ગોનાં હિતમાં હોય તો કેટલાંક લોકોનાં હિતમાં નથી હોતા પ્રજા / સમાજની જુદીજુદી જરૂરિયાતો તથા જાતભિન્નતાને કારણે આમ થતું હોય છે. આ મુદ્દા સંદર્ભે તમારા વિસ્તારમાં થયેલા જાહેર સંસ્થાકીય ફેરફારોની સમાજના જુદાજુદા વર્ગો ઉપર થતી અસરો વિશે ઉદાહરણ જરૂરથી લખશો ગ્રામ પંચાયત, નગરપાલિકા, પાણીપુરવઠા અને વિતરણ વગેરે સંદર્ભે છેલ્લાં પાંચ કે દસ વર્ષ દરમિયાન થયેલા ફેરફારો નોંધીને વિશ્લેષણ કરી શકાય તે માટે આપણાથી મોટી વયના અને અનુભવી લોકોનો તથા જુદાજુદા વર્ગોનાં લોકોનો મત પણ નોંધી શકાય.

iii) વિવિધ સંસ્થાઓ પરસ્પર પ્રતિસ્પર્ધા :

જુદીજુદી સંસ્થાઓનાં નૈતિક મુલ્યો તેમજ બંધારણમાં જો તફાવત હોય તો તેઓ પરસ્પર સ્પર્ધા કરે છે જે સામાજિક વર્તણુંક બાબતે અનિશ્ચિતતા ઊભી કરે છે. જેમ કે વૈશ્વિક સ્તરે મુક્ત બજારનું વાતાવરણ હોય પરંતુ સ્થાનિક સ્તરે નાણાકીય સ્થિતિ કરવેરાના દર અને આંતરરાષ્ટ્રીય રાજનૈતિક સંબંધો એવા હોઈ શકે જે બે દેશોની પેઢીઓ વચ્ચે વેપાર વિકસે તેમાં અવરોધ ઊભો થાય.

iv) એક સંસ્થાની સફળતાનો આધાર અન્ય સંસ્થા ઉપર :

કુટુંબ, પેઢી, ગ્રામપંચાયત / નગરપાલિકા જેવી સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ વગેરેનાં બંધારણ અલગ હોય છે, વળી જે તે સંસ્થામાં સંચાલક બદલાતાં પણ પારસ્પરિક ધ્યેયો વચ્ચે સંઘર્ષ ઊભો થાય છે. એક સંસ્થાની સફળતાનો આધાર બીજી સંસ્થા ઉપર રહેલો છે ઉદાહરણ તરીકે લોકશાહીની સફળતાનો આધાર પ્રજાની કેળવણી ઉપર રહેલો છે. શિક્ષિત તેની ફરજો અને અધિકારો પ્રત્યે જાગૃત હોય તો લોકશાહી સફળ થાય છે.

2.5 સારાંશ

- સમાજ જુદીજુદી સંસ્થાઓનો બનેલો છે. આ સંસ્થાઓ સામાજિક ધાર્મિક, રાજકીય, વહીવટી તેમજ આર્થિક સંસ્થાઓ હોય છે સંસ્થાનો વ્યાપ કૌટુંબિક, સ્થાનિક કે નાનાં ગામ સુધી પણ સીમિત હોઈ શકે અથવા તો તે સમસ્ત વિશ્વ પર તેનું પ્રભુત્વ ધરાવતી હોય જેમ કે IMF, UN વગેરે.
- સંસ્થાઓ પરસ્પરને અસર કરતી હોય છે તથા પરસ્પરના નિર્ણયોથી પ્રભાવિત થતી હોય છે.
- આર્થિક વિકાસ માટે જરૂરી વાતાવરણ ઊભું કરવામાં સંસ્થાની ભૂમિકા અંગે જુદાજુદા અર્થશાસ્ત્રીઓ દ્વારા અભ્યાસ કરવામાં આવ્યા છે. આર્થિક વિકાસ માટે જરૂરી વાતાવરણ ઊભું કરવામાં સંસ્થાની ભૂમિકા મહત્વની સાબિત થઈ છે.
- સંસ્થાઓ સમયની સાથે પરિવર્તનશીલ રહેવામાં ધીમી સાબિત થઈ છે. વળી કોઈ એક સંસ્થાની સફળતાનો આધાર અન્ય સંસ્થા ઉપર છે. આ બધી મર્યાદાઓ હોવા છતાં સંસ્થાઓ સામાજિક વર્તણૂંક નક્કી કરતી હોય છે તથા તે સંબંધે સુરક્ષા પ્રદાન કરે છે. તેથી સંસ્થાની મર્યાદાઓ હોવા છતાં આર્થિક વિકાસ માટે સંસ્થાઓનું અસ્તિત્વ મહત્વનું બને છે.

2.6 ચાવીરૂપ શબ્દો

વિદ્યાર્થી મિત્રો,

આ એકમમાં એક નવી જ રીતે આપણે ચાવીરૂપ શબ્દોનો અભ્યાસ કરીએ...!

સામાન્ય રીતે તમારી અભ્યાસસામગ્રીમાં એકમ પૂરું થતાં છેલ્લે નવા શબ્દોનો અર્થ “ચાવીરૂપ શબ્દો”ના વિભાગમાં આપવામાં આવે છે. પરંતુ આ એકમમાં તેમ કરવાને બદલે તમારી પાસેથી એટલે કે વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી તેવા શબ્દો મંગાવવામાં આવે છે ! - એક નવો પ્રયોગ !

આ એકમના લેખકના અભિપ્રાય અનુસાર તમે તૃતીય વર્ષ બી.એ. ના વિદ્યાર્થીઓ / વિદ્યાર્થીનીઓ છો એટલે આ એકમમાં ઉપયોગમાં લેવાયેલા લગભગ બધા જ શબ્દો અને તેના અર્થથી તમે પરિચિત હો તેમ છતાં જો કોઈ શબ્દ એવો હોય કે જે તમારા માટે નવો હોય અથવા તો તમે તેનાથી પરિચિત હો છતાં વધારે વિસ્તારથી તેને સમજવાની જરૂર જણાતી હોય તો તે શબ્દ સાથેના ઈ મેઈલ કે ટપાલથી યુનિવર્સિટીના અધ્યાપકોનો સંપર્ક કરી શકો છો અથવા તમે જ્યાં એડમિશન લીધું છે ત્યાં કાઉન્સેલર્સ પણ તમને તેનો અર્થ સમજાવી શકે.

જો તમે ટપાલથી/કુરિયરથી તે શબ્દ વિશે જાણવા માગતા હો તો તમારું નામ, સરનામું,

ફોન નંબર અને એનરોલમેન્ટ/રજિસ્ટ્રેશન નંબર સ્પષ્ટ લખીને યુનિવર્સિટીની અમદાવાદ મુખ્ય ઓફિસનાં સરનામાં પર પહોંચાડશો.

જો તમે ઈ મેઈલથી શબ્દનો અર્થ જાણવા ઈચ્છતા હો તો અહીં આપેલ ઈ મેઈલ આઈ.ડી ઉપર ઈ-મેઈલ કરશો :

Email ID : economics@baou.edu.in

2.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

(ક) નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારપૂર્વક જવાબ આપો.

- (1) સંસ્થા એટલે શું ? આર્થિક વિકાસ અને વૃદ્ધિ માટે સંસ્થાનાં મહત્વની ચર્ચા કરો.
- (2) સંસ્થાની વ્યાખ્યા સમજાવો તથા તેનાં લક્ષણોનું વર્ણન કરો.
- (3) સંસ્થા એટલે શું ? સંસ્થાની વ્યાખ્યા આપો અને તેના જુદાજુદા પ્રકારોનો પરિચય આપો.
- (4) સંસ્થા એટલે શું ? સંસ્થાનાં મહત્વ અને મર્યાદાની ચર્ચા કરો.

(ખ) નીચેના વિષયો ઉપર ટૂંકનોંધ લખો.

- (1) આર્થિક વિકાસ અને વૃદ્ધિમાં સંસ્થાનું મહત્વ
- (2) સંસ્થાનાં લક્ષણો
- (3) સંસ્થાના પ્રકારો
- (4) સંસ્થાની મર્યાદાઓ

(ગ) હેતુલક્ષી પ્રશ્નો :

આ વિભાગમાંથી પરીક્ષામાં તમને બહુ વિકલ્પીય પ્રશ્નો/ખાલીજગ્યા પૂરો/વિધાનો સાચાં છે કે ખોટાં જેવા પ્રશ્નો પૂછાઈ શકે છે.

1. આર્થિક વિકાસ ઉપર સંસ્થાઓની અસરોનો અભ્યાસ ક્યારથી શરૂ થયો ?
A. અઢારમી સદીના ઉત્તરાર્ધથી
B. ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધથી
C. વીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધથી
D. આપેલામાંથી એકપણ નહિ
2. નીચેનામાંથી કયા અર્થશાસ્ત્રીનું નામ સંસ્થાઓના અભ્યાસ સાથે જોડાયેલું છે ?
A. ડગ્લાસ નોર્થ
B. એ. કે. કેર્ન કોમ
C. એલવૂડ
D. આપેલા બધા જ
3. નીચેનામાંથી કયા પ્રકારની સંસ્થા હોય છે ?
A. ઔપચારિક
B. બિનઔપચારિક
C. a અને b બંને
D. એક પણ નહિ
4. સમાજવાદી પદ્ધતિમાં ઉત્પાદન સાધનોની માલિકી કોની હોય છે ?
A. સમગ્ર સમાજની
B. વ્યક્તિની
C. આયોજકોની
D. અનિશ્ચિત

5. IMF, UN વગેરે ક્યાં સ્તરે કામ કરતી સંસ્થાઓ છે ?
- A. રાષ્ટ્રીય B. આંતરરાષ્ટ્રીય
C. સ્થાનિક D. ઔદ્યોગિક
6. સંપત્તિના માલિકી હક્કો, ગ્રાહકો, ઉત્પાદકો અને વિકેતાઓના હક્કોનું રક્ષણ વગેરે કઈ સંસ્થા દ્વારા કરવામાં આવે છે ?
- A. શૈક્ષણિક સંસ્થા B. મજૂર સંઘો
C. ન્યાયતંત્ર D. ઉપરની બધી જ
- ◆ તમારી પ્રગતિ ચકાસો (ગ) હેતુલક્ષી પ્રશ્નોના જવાબ :
1. વીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધથી
  2. આપેલા બધા જ
  3. a અને b બંને
  4. સમગ્ર સમાજની
  5. આંતર રાષ્ટ્રીય
  6. ન્યાયતંત્ર
- ◆ ઉપયોગી સંદર્ભ વાચન :
- i) Bardhan P. (2006), “Institutions and Development, In : D clark (ed) The Elgar Compunio to Derelopment Studies, Eduard Elgor Publishing P.P. 2-56.
  - ii) BenAli M.S. Krummer, Sorin M.S. (2016), “The role of Instiutions in Economic Development.” www.researchgate.net
  - iii) Nonh Douglass Co, (1999), Instiutions and Economic Gromth A Historical Introduction, Routledge.
  - iv) Sanath Kumar V., (2011), “Economic Anulysis of Institutions A practical Guife.” SAGG Publications India Ltd.

